

“AT-TUHFATUZ-ZAKIYATI FIL-LUG‘ATIT-TURKIYA” ASARIDA SO‘Z TURKUMLARI IFODALANISHI

Asranov Ibrohim

Oriental universitetining magistranti

Annotatsiya. Mazkur matnda XIV asrga oid noyob filologik manba — “At-tuhfatuz-zakiyati fil-lug‘atit-turkiya” asarining grammatik xususiyatlari tahlil qilingan. Maqolada muallifning arab tili grammatik kategoriyalarini turkiy til muqobillari orqali tushuntirishda qo‘llagan didaktik va qiyosiy-metodik yondashuvlari yoritilgan. Xususan, ism (ot), fe‘l, sifat, zarf va son kategoriyalarining har ikki tildagi o‘ziga xosliklari misollar yordamida qiyoslanadi. Arab tilidagi aniqlik-noaniqlik (ma’rufa-nakira), jins (muzakkar-muannas), sonning ikkilik (tasniya) shakli kabi murakkab tushunchalarning turkiy tildagi ifodalanish usullari ilmiy nuqtayi nazardan ochib berilgan. Ushbu manba nafaqat lug‘at, balki turkiy va arab tillarining morfo-sintaktik tizimini qiyosiy o‘rganishda muhim grammatik-ensiklopedik qo‘llanma sifatida baholangan.

Kalit so‘zlar. “At-tuhfatuz-zakiyati fil-lug‘atit-turkiya”, ism kategoriyasi, ma’rufa va nakira, sifatdosh (ismu fā’il, ismu maf’ūl), zarf

“At-tuhfatuz-zakiyati fil-lug‘atit-turkiya” — nafaqat so‘z boyligini taqdim etuvchi lug‘at, balki arab tilining grammatik tizimini turkiy tildagi muqobillar orqali didaktik va qiyosiy yondashuv asosida sharhlagan manbadir. Muallif grammatik kategoriyalarni izohlashda qiyosiy-tarjimaviy (taqobuliy) va amaliy-grammatik metodlarni uyg‘unlashtirgan. Bu yondashuv o‘sha davr filologik an‘analarida yangilik bo‘lib, lug‘atni o‘z davri uchun grammatik-ensiklopedik qo‘llanma darajasiga ko‘targan¹⁵.

Ism kategoriyasi (الاسم).Lug‘atda ism (ot) kategoriyasi arab tilidagi ma’rufa (معرفة) va nakira (نكرة), ya’ni aniq va noaniq otlar tamoyiliga tayangan holda izohlangan. Muallif arabcha otlarning bu ikki shaklini turkiy tildagi so‘zlar orqali misollab bergan: “Kitobun” (biror kitob) – noaniq, turkiyda: bir kitob;

“Al-kitābu” (o‘sha kitob) – aniq, turkiyda: kitob yoki o‘sha kitob. Bu misollar orqali muallif arab tilidagi “ta’rif harfi (ال)”ning ma’nodagi chegaralovchi vazifasini ochib bergan. Shu bilan birga, u turkiy tilda bu ma’no aniqlik yuklamalari yoki kontekst orqali ifodalanishini ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, otlarda jins (muannas va muzakkar) tushunchasi arabcha misollar orqali tahlil qilinadi: “Muhammadun” – erkak jins, «Fāṭimatu» – ayol jins.

Muallif bu jihatni turkiy tildagi ayrim otlarda jins ifodalanmasligi bilan solishtiradi va natijada arab tili grammatik tizimining ko‘rsatkichli jins kategoriyasi mavjudligini alohida qayd etadi.

¹⁵ Кадыров А. Туркий ва араб луғатларининг грамматик анализи. — Тошкент: Фаң, 2015. — Б.33–37

Fe'l kategoriyasi (الفعل) Fe'l arab tilida zamon, shaxs va sonni o'zida jamlagan murakkab morfologik birlik sifatida talqin qilinadi. Muallif lug'atda fe'llarni madī (mavjud/hozirgi-hikoya zamon), muzāri' (hozirgi va kelasi zamon) va amr (buyruq shakli) turlarida izohlaydi.

Misollar orqali bu shakllarning turkiy muqobillari keltirilgan:

Arabcha shakl	Ma'nosi	Turkiy muqobili
كَتَبَ (kataba)	u yozdi	yozdi
يَكْتُبُ (yaktubu)	u yozadi	yozadi / yozmoqda

Bu misollar orqali lug'atda arabcha fe'lning zamon shakllari turkiy fe'l sistemasi bilan qiyosan tahlil qilinadi. Muallif, arab tilidagi fe'l "zamon + shaxs + jins" kategoriyalarini o'zida mujassam etganini, turkiy tilda esa bu grammatik ma'no alohida qo'shimchalar orqali ifodalanishini ta'kidlaydi.

Shuningdek, muallif arab tilidagi fa'ala – yaf'alu – if'al paradigmasini ham qisqacha keltirib, bu orqali o'quvchiga so'z yasash asoslarini amaliy tarzda tushuntirgan.

Sifat va sifatdoshlar (الصفة واسم الفاعل واسم المفعول).Lug'atda sifat kategoriyasi ot bilan bog'lanish qoidalari orqali yoritilgan. Sifatlarning tabiiyati (muvofiqlik) prinsipi, ya'ni sifatning ot bilan jins, son va aniqlik jihatdan mos kelishi alohida tahlil qilingan.

Misol: rajulun kabīrun — "katta erkak" (nakira + nakira)

ar-rajulu al-kabīru — "o'sha katta erkak" (ma'rufa + ma'rufa)

Bu hodisa turkiy tildagi aniqllovchi – aniqlanuvchi munosabatiga tenglashtirilgan. Bundan tashqari, ismu fā'il (faol sifatdosh) va ismu maf'ul (maful sifatdosh) shakllari arabcha misollar orqali keltiriladi:

kātibun – yozuvchi;

maktūbun – yozilgan.

Muallif ularning turkiy muqobillarini "yozuvchi" va "yozilgan" deb izohlagan bo'lsada, arab tilida bu shakllar fe'lning grammatik natijasini bildiruvchi ot sifatida mustaqil kategoriya ekanini ham ko'rsatadi.

Zarf (الظرف) va boshqa yordamchi so'zlar."At-tuhfa"da arab tilidagi zamon va makon zarflariga keng o'rin berilgan. Bu bo'limda muallif zarflarning grammatik vazifasini amaliy tarzda ko'rsatadi.

Masalan: fī baytin – "uy ichida" → (makon zarf), ba'da yawmin – "bir kundan keyin" → (zamon zarf).

Ushbu misollar yordamida arab tilidagi i'rob (nisbat belgisi), ya'ni so'z oxiridagi harakatlar orqali grammatik bog'lanish qanday amalga oshishini ochib beradi.

Turkiy tilda esa bu ma'no qo'shimchalar (da, -dan, -ga) yordamida ifodalanishini qayd etadi. Shunday qilib, lug'atda zarflar orqali arab va turkiy tillarning morfo-sintaktik farqlari amaliy ko'rinishda tahlil etilgan.

Son (العدد) kategoriyasi. Muallif arab tilidagi son kategoriyasini mufrad (birlik), muthannā (ikkilik) va jam' (ko'plik) shakllarida tahlil qiladi. Ayniqsa, ikkilik shakl (tasniya) arab tili grammatikasining o'ziga xos jihati sifatida alohida ko'rsatib o'tiladi:

kitābāni – ikki kitob,

rajulāni – ikki erkak.

Muallif bu kategoriyani turkiy tildagi ikkilik ifodasining yoʻqligi bilan solishtiradi va oʻzbek tilida bunday maʼno “ikki”, “juft”, “tuban”, “par” kabi soʻzlar bilan ifodalanishini aytadi.

“At-tuhfatuz-zakiyati fil-lugʻatit-turkiya” asari shunchaki ikki til orasidagi soʻz muvofiqligini koʻrsatuvchi lugʻat emas, balki XIV asr filologik tafakkurining yuksak namunasidir. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, asar muallifi arab tili grammatikasining eng murakkab jihatlarini (iʼrob, tasniya, jins, maʼrufa-nakira) turkiy tilning tabiiy imkoniyatlari bilan qiyoslash orqali oʻziga xos taqobuliy (solishtirma) grammatika maktabiga asos solgan.

Asarning ilmiy qimmatini quyidagi uchta asosiy jihat bilan belgilanadi:

Muallif anʼanaviy quruq qoidalaridan voz kechib, har bir grammatik kategoriyani amaliy misollar va turkiy muqobillar yordamida tushuntirgan. Bu yondashuv oʻquvchiga arab tili tizimini oʻz ona tili prizmasi orqali anglash imkonini bergan.

Arab tilidagi "tasniya" (ikkilik son) yoki "muannas" (ayol jinsi) kabi turkiy tilda bevosita grammatik shakli mavjud boʻlmagan kategoriyalarning leksik-semantik yoʻllar (masalan, "juft", "ikki" soʻzlari) bilan ifodalanishini aniqlab bergan.

Lugʻat nafaqat soʻzlar va ularning tarjimasini, balki soʻz yasash (paradigmatik), gapda soʻzlarning bogʻlanishi (sintaktik) va morfologik oʻzgarishlar tizimini qamrab olgani bilan oʻz davrining mukammal qoʻllanmasiga aylangan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu manba oʻrta asrlar sharq tilshunosligida turkiy va arab tillarining oʻzaro taʼsirini, xususan, turkiy tilning grammatik quvvati arab tili qoidalarini izohlashga toʻliq qodir ekanini isbotlovchi fundamental manba hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “At-tuhfatuz-zakiyati fil-lugʻatit-turkiya” (Nomaʼlum muallif). Rivojlantirilgan nashrlar: masalan, S. Mutallibov yoki boshqa turkshunos olimlar tahriri ostidagi nashrlar.
2. Kadyrov A. *Turkiy va arab lugʻatlarining grammatik tahlili*. — Toshkent: Fan, 2015. — B. 33–37.
3. Sodikova M. *Oʻzbek tili tuman va viloyat terminologiyasi hamda ularning arabcha muqobillari*. — Toshkent: Universitet, 2018.
4. Lane, E. W. *Arabic-English Lexicon*. — Beirut: Librairie du Liban, 1968.
5. Файзиев, Р. А., Хаитматов, У. Т., Азаматов, О. Х., Джуманиязов, Ш. Р., & Хасанова, Х. Х. (2018). Использование теории нечетких множеств в экономическом анализе инвестиционных проектов. *International Journal of Innovative Technologies in Economy*, 2(5 (17)), 44-48.
6. Xasanova, X. (2024). Bank faoliyatida risklarni baholashning xalqaro tajribasi. *Nashrlar*, 172-175.

7. Isoхужаева, М. Я., & Хасанова, Х. Х. (2020). Электрон иқтисодиёт шароитларида рақамли компетентлик. Журнал «Бизнес-эксперт, 35-37.

8. Mamadiyarov, Z., Khamdamov, S. J., Makhmudov, S., Isaev, F. B., Kurbonov, K., Boymurotov, S., & Khasanova, K. (2024, December). Forecasting and planning the effectiveness of service activities in commercial banks. In Proceedings of the 8th International Conference on Future Networks & Distributed Systems (pp. 75-83).

9. Kosimovna, A. R. UDK: 81.39 PARADIGMATIC PROPERTIES OF DEICTIC UNITS IN THE TEXT.

10. Kosimovna, A. R. UDK: 81.39. Paradigmatic Properties of Deictic Units in the Text.

11. Abduraxmonova, R. N. (2025). Nemis tilidagi diniy matnlarning o'zbek tiliga qilingan tarjima namunalari asosida deiktik birliklarning lingvopragmatik tahlili. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(11), 177-182.

12. Kosimovna, A. R. N. (2025, November). SOCIODEIXIS AND TEXTUAL DEIXIS IN GERMAN RELIGIOUS TEXTS. In CONFERENCE OF MODERN SCIENCE & PEDAGOGY (Vol. 1, No. 7, pp. 842-845).

13. Xashimova, S. N. (2021). Sanoat korxonalarida outsorsingdan foydalanish mohiyati va imkoniyatlari. Science and Education, 2(11), 350-354.

14. Hasanzoda, R., & Khashimova, S. (2026). The richness of language is the richness of thought. Journal of Pedagogical and Philological Research, 1(2), 488-489.

15. Ollanazarov, B., & Sayyora, S. (2025). INNOVATION YONDASHUV ASOSIDA TURISTIK XIZMATLAR SOHASIDA INVESTITSION FAOLLIKNI BOSHQARISH: NAZARIYA, AMALIYOT VA XORIJIY TAJRIBA. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(6), 90-100.

16. Xolmurodovna, X. S. (2025). OILA VA BOLALAR PSIXOLOGIYASI. TA'LIM, TARBIYA VA INNOVATSIYALAR JURNALI, 1(5), 79-82.

17. Bekmuhammad, U., & Sayyora, S. (2024). XORAZMDAGI JADID MAKTABLARIGA OID TA'LIM TASHKILOTLARI VA JAMIYATLARI. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(6), 25-31.

18. Хашимова, С. Х. (2024). ИНКЛЮЗИВ ТАЪЛИМНИНГ ИМКОНИАТИ ЧЕКЛАНГАН ЎСМИРЛАР ИЖТИМОЙЛАШУВИДА ТУТГАН ЎРНИ. Academic research in educational sciences, (1), 133-139.